

FOL

MARX'IN DİN FELSEFESİ

FOL® 50

© MAK GRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.
SERTİFİKA NO: 44396

FELSEFE 50
MARX 01

MARX'IN DİN FELSEFESİ
HÜR SİNAN ÖZBEK

YAYINA HAZIRLAYAN: EBUBEKİR DEMİR
REDAKSİYON: MAK GRUP REDAKSİYON EKİBİ
GÖRSEL YÖNETMEN: NURULLAH ÖZBAY
GRAFİK TASARIM VE UYGULAMA: TAVOOS

ISBN 978-605-69955-3-8

BASKI: AYRINTI BASIMEVİ ANKARA - SERTİFİKA NO: 13987

I. BASKI: OCAK 2020

İLETİŞİM ADRESLERİ
CINNAH CD. KIRKPINAR SK. 5/4
06420 ÇANKAYA ANKARA
TEL.: 0312. 439 01 69
www.folkitap.com
bilgi@folkitap.com
siparis@folkitap.com
www.twitter.com/folkitap

MARX'IN DİN FELSEFESİ

HÜR SİNAN ÖZBEK

HÜR SİNAN ÖZBEK

Erzurum doğumlu (1961). İlk ve orta öğrenimini Erzurum'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünde yüksek öğrenime başladı. Öğrencilik yıllarında gazetecilik yaptı. Yüksek lisansını aynı bölümde tamamladı ve doktora programına kayıt oldu. Doktora yeterlilik sınavını takiben Almanya, Frankfurt'ta, Goethe Üniversitesi'nde felsefe derslerini takip etti. İstanbul Üniversitesi'nden doktor unvanı aldı (1993). Kocaeli Üniversitesi'nde felsefe bölümünün kurulması amacıyla Türkiye'ye döndü (1996). *Felsefelogos* dergisini çıkarmaya başladı ve genel yayın yönetmenliğini üstlendi (1997). 1998 yılında doçent, 2004 tarihinde profesör unvanı aldı. Felsefe ve Sosyal Araştırmalar Topluluğu Derneği'nin kuruluşunda yer aldı ve başkanı oldu (2007). Hâlen Kocaeli Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Başlıca eserleri: *Tanıklarda Sokrates* (1992), *Pratik Felsefe Yazıları* (2011), *İdeoloji Kuramları* (2011), *Schriften zur praktischen Philosophie am Beispiel der Türkei* (2011), *Irkcılık* (2012), *Devlet Dini* (2020).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
BİRİNCİ BÖLÜM	15
FEUERBACH'IN DIN FELSEFESİ	15
<i>İlk Söz</i>	15
1. <i>Dinin Özü</i>	21
2. <i>Dindarın Ahlakı</i>	28
3. <i>Özel Din Duygusu ve Ateizm</i>	31
<i>Son söz</i>	40
İKİNCİ BÖLÜM	45
MARX'IN DIN FELSEFESİ	45
<i>İlk Söz</i>	45
1. <i>Dinin Kökeni ve Ortaya Çıkışı</i>	48
2. <i>Toplumsal Ürün Olarak Dinin Ortaya Çıkışı</i>	54
3. <i>Toplumsal Varoluşun Fantastik Yansıması</i>	68
4. <i>Üstyapı ve Toplumsal Bilincin Bir Formu Olarak Din</i>	70
5. <i>Sınıflı Toplumlarda Dinin Rolü</i>	81
6. <i>"Din Halkın Afyonudur" Aslında Ne Demek?</i>	94
7. <i>Metaların Fetiş Karakteri Çözümlemesi ve Din</i>	101
8. <i>Din Ebedî mi?</i>	110
SON SÖZ	121
KAYNAKÇA	128
DİZİN	131

ÖNSÖZ

Yıllar önce Marx'ın din anlayışını araştırmaya, “Din halkın afyonudur.” sözünün yanlış yorumlandığını anlatarak başladım. Bu konuda açıklayıcı ve yanlış yorumları bertaraf etmeye çalışan bir makale yazdım. Araştırmam derinleştikçe, “Din halkın afyonudur.” sözünün Marx'ın din anlayışında aslında hiç de önemli bir yer tutamayacağını gördüm. Bu, konuyu araştırmama daha fazla heyecan kattı. Marx'dan önce de kullanılan, dolayısıyla aslı Marx'a ait olmayan, sıradan, retorik gücü fazla bir ifade ve üstelik de yanlış anlaşılabilir olarak Marx'ın din anlayışı olarak sunulmuştu. Marx'ın din anlayışının, sadece bizde değil Avrupa'da da çok az tartışılan bir konu olması nedeniyle, yaptığım ve yapılagelen tartışmalar ve çalışmalar bana yeterli gelmedi. Marx'ın din anlayışını daha derin, derli toplu ortaya çıkarmaya karar verdim.

Din felsefesi konusunda okumalarımdaya dayanarak, felsefe tarihi boyunca karşımıza çıkan din felsefelerini üç başlıkta tasnif ederek ele alıyorum:

- i. *Metafizik/spekülatif idealist din felsefesi*: Bu, dini, bir ilahi tebliğ ya da dini bütün insanların inanç formu olarak yorumlayan görüşleri, dolayısıyla dinin ilahiyatla ilgili kısmını, tartışmamın dışında tutuyorum.
- ii. *Metafizik materyalist din felsefesi*: En yüksek temsilini Feuerbach'ta bulması nedeniyle Feuerbach bu anlayışta çok özel bir önem kazanır.
- iii. *Diyalektik materyalist din felsefesi*: Bu anlayış da Marxçı din felsefesinde karşılığını bulmaktadır.

Kitabı iki bölüm olarak tasarladım: İlk bölümde Feuerbach'ın din felsefesini tartışıyorum. Feuerbach'ın din felsefesini araştırmamın başlangıçta iki nedeni vardı. Birincisi, Feuerbach'ın din felsefesi, Marx'ı başlangıçta çarpıcı derecede etkiliyor, sonra da Marx bu anlayıştan radikal bir şekilde kopuyor. Başka bir deyişle Marx, Feuerbach ile tartışarak kendi din felsefesini geliştiriyor. İkinci sebep, Feuerbach'ın din felsefesi, felsefe tarihinde önemli ve özel bir yer tutuyor. Bu özel yeri tespit edebilmek için diğer ateist düşünürleri de okumak gerekiyor. Feuerbach'ın önemi, ateist anlayışın bütün temellerini, en tekabül etmiş şeklini temsil etmesi. Feuerbach en mükemmel, en bilinen ve en oturaklı şekilde ateist felsefeyi, ateist din düşüncesini temellendiren filozof olarak ortaya çıkıyor. Böylece Feuerbach'ı bilmek ateizmi de bilmek olacağından, Marx'ın ateizmle ilişkisini de kavramamızı sağlıyor. Diğer yandan da Feuerbach'ın ateizmi, Marx'ın da ateist sanılmasından dolayı, araştırmayı bir kez daha gerektiriyor. Bu iki nedene, 'Devlet Dini' adlı kitabı yazarken gösterdiğim bir başka gereklilik daha ekleniyor. Bu üçüncü neden, Feuerbachçı ateizmin, Sovyetler Birliği'nde 'devlet dini' olarak tesis edilmesi oluyor. Feuerbach'ın ateizmi, gününe kadar gelen metafizik/süpakülatif idealist din yorumları üzerinde zafer ilan ediyor. Feuerbach din felsefesiyle çağına damga vuruyor. Dolayısıyla Feuerbach'ın din felsefesini sadece filozofun kendi eserlerine dayanarak tartışmıyor, bu görüşlerin çağına ve sonrasına etkilerini de göstermeye çalışıyorum.

İkinci bölümde Marx'ın din felsefesini tartışıyorum. Marx'ın din hakkındaki düşüncelerini yine Marx'ın kendi yazdıklarına dayanarak ele alıyorum. Dinlerin yeniden önem kazanması, özellikle İslam'ın Batı'da konu olması ve İslam düşmanlığının yükselmesi, Marx'ın din hakkındaki düşüncelerini de yeniden tartışmayı zorluyor. Bu tartışmanın sağlıklı sürmesi için şüphesiz Marx'ın eserlerine dönmek gerekiyor. Ayrıca Marx'ın din anlayışını sorgulamak antro-

polojiyi işin içine katmadan mümkün olmuyor. Zira Marx, dini tartışırken sadece felsefenin sınırlarında kalmıyor, kendini dinler tarihini araştırmakla da sınırlamıyor. Antropolojiye büyük önem veriyor ve antropoloji çalışmalarına da başvuruyor. Bu nedenle Marx'ın din felsefesini sorgularken hem onun okuduğu hem de sonradan yazılmış antropoloji kitaplarını okuyarak verilerini kullanmayı da deniyorum.

Marx'ın din anlayışının sadece Türkiye'de değil dünya ölçeğinde yaygın bir şekilde yanlış yorumlandığını düşünüyorum. Dünya genelinde SSCB'yle birlikte sosyalist dünya görüşünün içine yerleşen din anlayışının Marx'a ait olmadığını savunuyorum. Buna ek olarak Türkiye özelinde de Aydınlanmacı Kemalist din yorumunun Marx'la bir bağı olmadığını göstermeye çalışıyorum. Bu araştırmayla, ilericilikle özdeşleştirilen Kemalizmin aydınlanmacı din anlayışıyla Marksist din anlayışını ayırmanın mümkün olacağını umuyorum.

Bütün bunlarla ilk olarak, Feuerbachçı ateizmin Marx ile ilişkisinin doğru kurulmasını sağlamış olmayı, Marx ile ilişkisi olmayan bu ateizmin, Marx'ın üzerinden atlayarak, devlet kapitalisti ülkelerde 'devlet dini' olarak tesis edildiğini ve buradan da dünyaya yayıldığını göstermiş olmayı umuyorum. İkinci olarak, Marx'ın din felsefesi hakkındaki son derece yaygın yanlış düzeltilmiş olmayı umuyorum. Bu yanlışın düzeltilmesinin, siyasetin de bir başka şekilde kurulmasına da sağlayacağına inanıyorum.

Son olarak teşekkür etmeden geçersen vefasızlık etmiş olacağım dostlarımı anmak istiyorum: Ferda Keskin ikinci bölümde Marx hakkında yazdıklarımı okudu. Fehmi Odabaş Almanca'dan yaptığım çevirileri gözden geçirdi ve yer yer çevirilerle destek verdi. Wolfgang F. Haug ile yazışarak fikir alışverişinde bunduk. Haug'un eleştirilerinden ve önerdiği kaynaklardan yararlandım. Alex Demirovic ile gecenin geç saatlerine kadar süren tartışmalarımız, bana hem motivasyon sağladı hem de düşüncelerimi sorgulama şansı verdi.

Andreas Arndt kimi kaynaklara ulaşmama yardımcı oldu ve onun, Hegel uzmanlığından yararlandım. Jan Remann'ın, Marx'ın din düşüncesi hakkında çalışmış biri olmasından dolayı onunla tartışmamamızın özel bir önemi oldu. Başta Orhan Tokdemir olmak üzere; Fahreddin Ergin, Kemel Cemgil dostlarım araştırmam için yurtdışında geçirdiğim süreçte her türlü destek ve sohbetle yanımda oldu. Katrin Schäfergen, Rosa Lüksemburg Vakfı çalışmama destek verdi. Fol Yayınları'nın değerli çalışanları emeklerini esirgemedi, Ebubekir Demir kitabımı büyük bir titizlikle yayına hazırladı. Her birine sonsuz teşekkür borçluyum.

HÜR SINAN ÖZBEK
İSTANBUL/BERLİN

BİRİNCİ BÖLÜM FEUERBACH'IN DİN FELSEFESİ

'METAFİZİK MATERYALİST ATEİZM'

İlk Söz

Ludwig Feuerbach'ın din anlayışını özetlemek, asıl muradım olan Marx'ın din yorumunu anlamak için vazgeçilmez bir öneme taşır.¹ Zira Marx, din hakkındaki görüşlerini önce Feuerbach'ın etkisinde, daha sonra da karşıtı olarak geliştiriyor. Bu özetin Feuerbach'ın din hakkındaki görüşlerini elden geldiği kadar sade, yorumsuz yansıtmasına özen gösterdim. Dolayısıyla yorumlara, eleştirilere geniş bir şekilde yer vermedim. Bunun, Feuerbach'ın din felsefesini yalın bir şekilde hatırlatacağını ve Marx'ın din hakkındaki fikirlerinin daha net anlaşılmasını sağlayacağını umuyorum. Bunu yapmamın ikinci bir nedeni ise Türkiye'de en iyi ihtimalle felsefi düzlemde Marx'ın din anlayışının, Feuerbach ile karıştırıldığını düşünmemdir. İlginç olan şu ki bu yanılgıya Feuerbach'ın okunması, onun biliniyor olması yol açmıyor. Türkiye'deki felsefe çalışmalarında Feuerbach'a pek yer verilmediği gibi, Türkiye'de çok da üzerinde durulan, bilinen bir filozof değil. Buna rağmen Marx ile karıştırıldığı nasıl ileri sürülebilir?

Türkiye'nin aksine Feuerbach, Rus düşünce dünyasında Bolşevik Devriminden önce dahi önemli bir etkiye sahiptir. Bakunin, Tschernyschewski, Herzen, Belinskij gibi isimlerin yanı sıra 'Devrimci Demokratlar' grubu önemli oran-

¹ Bu bölümü yazarken 1998 yılında *Felsefelogos* dergisinde yayımlanan Feuerbach makalemi baz aldım.

İKİNCİ BÖLÜM MARX'IN DİN FELSEFESİ

'METAFİZİK DEĞİL ANTROPOLOJİ'

İlk Söz

Feuerbach, Marx'ın din hakkındaki düşüncelerine önemli oranda yön veriyor. Başlangıçta bu etki, bir kabul etme, tekrar etme ve hayranlık düzeyinde kendini gösteriyor. Bu durumu belki de yukarıda Engels'ten alıntılıdığım "Biz hepimiz birden bir Feuerbachçı olduk." cümlesi en net şekilde ifade ediyor. Marx, daha 1844 yılında *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie)* adlı makalesinde, "Almanya için din eleştirisi temel olarak tamamlanmıştır ve din eleştirisi her türlü eleştirinin ön koşuludur." (Marx, MEW 1, 1964. 378) diyor. Bu eleştiriyle, yanılmanın tanrısal *oratio pro aris et focisi* (sunaklar ve ocaklar için dua –onur noktası–) çürütülmüştür ve dolayısıyla, onun kutsal olmayan varlığı da tehlikeye girmiştir. Cennetin hayalî hakikatinde, insanüstü bir varlık arayan ve orada kendi yansımından başka bir şey bulamayan insan, kendi hakikatini aradığı ve kaçınılmaz olarak aramakta olduğu yerde, artık kendi görünüşünden (*Schein*), insan olmaktan başkasını bulma eğiliminde olamayacaktır.

Marx'ın 'dinin eleştirisinin temel olarak tamamlanmış' olduğunu söylemesi, Uwe-Jens Heuer'in de belirttiği gibi, iki boyutlu bir tespit ve net bir amaç taşıyor: İlk olarak, bir yandan Yeni Hegelci din eleştirisiyle ortak bir mücadele hattına kendini yerleştiriyor, Yeni Hegelcilerle müttefik oluyor. İkinci olarak, artık dini merkeze koyan ve dolayısıyla tinsel alanda teorik bir çaba olan eleştirinin sonlandığını ilan etmekle,

KAYNAKÇA

- Althusser, Louis, *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*, Çev. İsmet Birkan, Can Yayınları, İstanbul 2016.
- Andolfi, Robert. *Feuerbach und die Kantische Ethik*, İçinde: *Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft*, Akademi Verlag, Berlin 1990.
- Arndt, Andreas, 'Unmittelbarkeit'. *Zur Karriere eines Begriffs in Feuerbachs und Marx Bruch mit der Spekulation*. İçinde: *Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft*, Akademi Verlag, Berlin 1990.
- Baroni, Robert, *Der Begriff 'Gattung' bei Ludwig Feuerbach-Beitrag zu einer Aktualisierung der Problematik*, İçinde: *Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft*, Akademi Verlag, Berlin 1990.
- Biedermann, Georg, *Ludwig Andreas Feuerbach*, Pahl-Rugenstein Verlag, Köln 1986.
- Boer, Dick. *Die Kritik der Religion ist die Voraussetzung aller Kritik*. İçinde; *Das Argument*, Hamburg 2012.
- Braun, Hans-Jürg. *Stadien und Strukturen Feuerbachscher Religionskritik*. İçinde: *Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft*, Akademi Verlag, Berlin 1990.
- Engels, Fredrich, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, Ausgewählte Werke (AGW), Band V. Dietz Verlag, Berlin 1988.
- Engels, Friedrich. *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, MEW Band 21, Dietz Verlag, Berlin 196
- Engels, Fridrich, *Dialektik der Natur*, MEW Band 20, Dietz Verlag, Berlin 1968.
- Engels, Fridrich, *Die Lage Englands*, MEW 1, Dietz Verlag, Berlin 1964.
- Engels, Fridrich, *Einleitung [zur englischen Ausgabe (1892) der "Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft"]*, MEW 22, Dietz Verlag, Berlin 1963.

- Engels, Fridrich, *Engels an Conrad Schmidt -27 Oktober*, MEW Band 37, Dietz Verlag, Berlin1967.
- Engels, Fridrich, *Engels an Conrad Schmidt- 5 August*, MEW Band 37, Dietz Verlag, Berlin1967.
- Engels, Fridrich, *Engels an Eduard Bernstein in Zürich*, MEW Band 36, Dietz Verlag, Berlin 1967.
- Engels, Fridrich, *Engels an Franz Mehring*, MEW Band 39, Dietz verlag, Berlin 1968.
- Engels, Fridrich, *Engels an W. Borgius*, MEW Band 39, Dietz Verlag, Berlin 1968.
- Engels, Fridrich, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, MEW 2, Dietz Verlag, Berlin1969.
- Engels, Fridrich. *Engels an Joseph Bloch*, MEW Band 37, Dietz Verlag, Berlin1967.
- Engels, Friedrich, *Anti Dühring*, MEW Band 20, Dietz Verlag, Berlin 1968.
- Engels, Friedrich, *Bruno Bauer und das Urchristentum*, MEW Band 19, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Engels, Friedrich, *Das Begrabnis von Karl Marx*, MEW Band 19, Dietz Verlag 1969.
- Engels, Friedrich, *Der deutsche Bauernkrieg*, MEW Band 7, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Engels, Friedrich, *Die Zehnstundenfrage*, MEW Band 7, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Engels, Friedrich, *Flüchtlingsliteratur*, MEW Band 18, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Engels, Friedrich, *Fortschritte der Sozialreform auf dem Kontinent*, MEW Band 1, Dietz Verlag, Berlin 1964.
- Engels, Friedrich, *Karl Marx*, MEW Band 19, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Engels, Friedrich, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, MEW Band 21, Dietz Verlag, Berlin 1962.
- Engels, Friedrich, *Varia über Deutschland*, MEW Band 18, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Engels, Friedrichi, *Zur Geschichte des Urchristentum*, MEW Band 22, Dietz Verlag, Berlin 1963.
- Fetscher, Iring, *Der Marxismus*, Serie Piper Verlag, München 1983.

- Feuerbach, Ludwig, *Aus den Heidelberger Vorlesungen über das "Wesen der Religion"*, içinde: Anthropologischer Materialismus, Ausgewahlte Schriften I. Hrsg. Alfred Schmidt, Ullstein Verlag, Frankfurt-Berlin-Wien 1985.
- Feuerbach, Ludwig, *Aus den Heidelberger Vorlesungen über das "Wesen der Religion"*, içinde: Anthropologischer Materialismus, Ausgewahlte Schriften II. Hrsg. Alfred Schmidt, Ullstein Verlag, Frankfurt-Berlin-Wien 1985.
- Feuerbach, Ludwig, *Das Wesen des Christentums*. Erster Band. Hrg. Werner Schuffenhauer, Akademie Verlag, Berlin 1956.
- Feuerbach, Ludwig, *Das Wesen des Christentums*. Zweiter Band, Werner Schuffenhauer, Akademie Verlag, Berlin 1956.
- Freud, Sigmund, *Totem ve Tabu*, Çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 2013.
- Gimpl, Georg, *Etisch oder sozial? Zur missglückten Synthese der Ethischen Bewegung*, İçinde: Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft, Akademi Verlag, Berlin 1990.
- Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, Çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul 2015.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Karl Marx: Metakritik der Religion*, içinde: Das Argument, sayı 320. Hamburg 2016.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Yayımlanmamış konuşma metni*, Kasım 2017.
- Hegel, W.F, *Din Felsefesi Dersleri*, Çev. Doğan Naci Kadioğlu, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Hegel, W.F, *Fragmente über Volksreligion und Christentum*, Frühe Schriften Werke I.Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1986.
- Heuer, Uwe-Jens, *Marxismus und Glaube*, VSA-Verlag, Hamburg 2006.
- Hume, David, *Din Üstüne*, Çev. Mete Tunçay, Imge Kitabevi Yayınları, Ankara 2016.
- Hüsser, Heinz, *Natur und Religion in der Religionskritik Ludwig Feuerbachs. Betrachtung zu einem aktuellen Problem*, içinde: Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft, Akademi Verlag, Berlin 1990.
- Keiler, Peter, "...Und z.B. Feuerbach", İçinde: Marxismus im Umbbruch, Zeitungsdienst Verlag, Berlin 1989.
- Ksenophenes. *Fragmanlar*, Yayına hazırlayan Cengiz Çakmak, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005.

- Lefevre, Wolfgang, *Das Feuerbuch-Bild von Friedrich Engels*, içinde: Zwischen Säkularismus und Hierokratie, Hrg. Peter Schalk, Uppsala 2001.
- Lenin, W.I. *Philosophische Hefte*. LW Band 38, Dietz Verlag, Berlin 1964.
- Lenin, W.I. *Über das Verhältniß der Arbeiterpartei zur Religion*. LW Band 15, Dietz Verlag, Berlin 1972.
- Lenin, W.I., *Sozialismus und Religion*, LW Band 10, Dietz Verlag, Berlin 1972.
- Löwy, Michael. *Marksizm ve Din*, Çev. İrfan Cüre, Belge Yayınları, İstanbul 1996.
- Marx, Karl, *Das Kapital Erster Band*, MEW Band 23, Dietz Verlag, Berlin 1968.
- Marx, Karl, *Der Kommunismus des "Rheinischen Beobachters"*, MEW Band 4, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, *Der Leitenden Artikel in Nr. 179 der "Kölnischen Zeitung"*, MEW Band 1. Dietz Verlag, Berlin 1964.
- Marx, Karl, *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*, MEW Band 7, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, Engels Friedrich. *Die Helige Famile*, MEW Band 2, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, Engels Friedrich. *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW 4, Dietz Verlag 4, Berlin 1969.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Die Deuetsche Ideologie*, MEW Band 3, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Die Deuetsche Ideologie*, AGW Band 1, Dietz Verlag, Berlin 1989.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Rezensionen aus der "Neuen Rheinischen Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*, MEW Band 7, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, *Tehsen über Feuerbach*, MEW Band 3, Deitz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, *Theorien über den Mehrwert (Vierter Band des "kapitals")* MEW Band 26.3, Dietz Verlag, Berlin 1968.
- Marx, Karl, *Über P.-J. Proudhon (Brief an J.B. v. Schweitzer)*, MEW Band 16, Dietz Verlag, Berlin 1968.
- Marx, Karl, *Zur Judenfrage*, MEW Band 1. Dietz Verlag, Berlin 1964.

- Marx, Karl, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, AGW, Band I, Dietz Verlag, Berlin 1989.
- Marx, Karl, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, MEW Band 13, Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, *Briefe aus den "Deutsch-Französischen Jahrbüchern"*, MEW Band 1. Dietz Verlag, Berlin 1964.
- Marx, Karl, *Das Elend der Philosophie*, MEW Band 4. Dietz Verlag, Berlin 1969.
- Marx, Karl, *Interview- mit dem Grundleger des modernen Sozialismus*, MEW Band 34, Dietz Verlag, Berlin 1966.
- Marx, Karl, *Marx an Arnold Ruge*, MEW Band 27, Dietz Verlag, Berlin 1965.
- Marx, Karl, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. MEW Band 1, Dietz Verlag, Berlin 1964.
- Morris, Brian, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, Çev. Tayfun Atay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- Panasiuk, Ryszard, *Feuerbach und Geschichte der Religionen*. İçinde: Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft, Akademi Verlag Berlin 1990.
- Rehmann, Jan, *Für eine ideologietheoretische Erneuerung marxistischer Religionskritik*, içinde; Das Argument, sayı 299, Hamburg 2012.
- Schmidt, Alfred, *Emanzipatorische Sinnlichkeit, Ludwig Feuerbach anthropologischer Materialismus*, Serie Piper Verlag, München-Zürich 1973.
- Şeriati, Ali, *Dine Karşı Din*, Çev. Doğan Özlük, FCR Yayınları, Ankara 2016.
- Vogel, Manfred, *Feuerbach Religionskritik. Die Frage des Judaismus*. İçinde: Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft, Akademi Verlag Berlin 1990.
- Weckwerth, Christine, *Ludwig Feuerbach zur Einführung*, Junius Verlag, Hamburg 2002.

Kısaltmalar:

- MEW: *Marx-Engels Werke* (Marx-Engels, Bütün Eserler)
AGW: *Ausgewählte Werke* (Marx-Engels, Seçilmiş Yazılar)
LW: *Lenin Werke* (Lenin, Bütün Eserler)

DİZİN

A

Adiller Birliği (Bund der Gerechten) 18
ahlak 55, 82
akıl 34, 39; ~ varlığı 98
Althusser, Louis 73, 95, 96, 128
anarşistler 85
animal sembolicism 50, 51
animizm 57, 59, 62
antikapitalist Müslümanlar 127
antropoloji 13, 23, 34, 35, 61, 62
aptallık 31
astronomi 38
aşkın Tanrı tasavvuru 19
Aşnan 58
ateizm 12, 20, 39, 42, 44, 119, 121,
123, 124, 125; ~in peygamberi 20

B

bağımlılık duygusu (Abhängigkeits-
gefühl) iktidarı 31
Baroni, Robert 34
Barth, Paul 75, 76, 77
batıl itikatlar 48; ~in kaynağı 31
Bauer, Bruno 18, 68, 86, 87, 113, 115,
122, 123, 129
Bebel 62, 125
Bedeviler 108
Belinskij 15
Betto, Frei 96
bilim 40, 59, 61, 65, 74, 75, 77, 110
bilinç 50, 55; ~in aydınlanması 23; yan-
lış ~ 79, 100, 106, 127
bilinçsizlik 38
Bismarck 119
Bloch, Joseph 77, 129
Boer, Dick 97
Bolşevik Devrimi 15
Bolşevikler 16, 119
Borgius, W. 80, 129
Bottero, Jean 57, 58
Braun, Hans-Jürg 34
burjuva devrimleri 93

burjuvazi 82, 84, 85, 92, 93
büyü 62; ~nün din ve bilimle ilişkisi 62
Büyük Peter 116

C

Callinicos, Alax 79
Carlyle, Thomas 123
Cassirer, Ernst 50
cehalet 31; ~in ve aptallığın iktidarı 31
Chartisler 82
Credo 92

D

Darwin 74, 102
değer (Wert) 103, 106
deizm 107
Demokratik Almanya Cumhuriyeti 16
Demuzi 58
Descartes 20, 67
devlet 7, 12, 30, 70, 82, 85, 119, 125
devrim tecrübesini edinmek 119
Devrimci Demokratlar 15
din: ~ duygusu 32; ~ dünyası 52; ~ eleş-
tirisi 100; Yeni Hegelci ~ eleştirisi 45;
~i bütün insanın 28; ~in antropolojik
redüksiyonu 23; ~in felsefe karşısın-
daki endişeli hâli ve ikisinin birbirine
karşı düşmanca tutumu 33; ~in kamu-
sal hayata etkisi 31; ~in kökenleri ve
gelişimi 87; ~in nesnesi 32; ~in ortaya
çıkışı 60; ~in özü 33, 35; ~in sırrı 26;
~in spekülâtif indirgemeci (Redukti-
onismus) eleştirisi 47; ~in yok oluşu
120; ~le insanın doğayı denetlemek
istediği tespiti 21; ~ nesnesi 32; ~
olgusu 60, 73, 79; ~ politikası 16; ~
savaş(lar)ı 86, 124; ~ varlığı 64, 67; ~
ve felsefe arasındaki ayırım 39; ~ felse-
fesi 11, 12, 13, 26, 47, 121, 122, 124;
diyalektik materyalist ~ felsefesi 122;
dünya ~i 87; eleştirel ~ler 24; tevhid ~i
97; şirk ~i 97; pozitivist ~ yorumu 16;
idealist spekülâtif ~ felsefesi 121

dindarlık 37, 44, 92, 124
dingir 58
dinî (dinsel): ~ düşüncü tarzı 56; ~ ideoloji 73; ~ inanç 31; ~ tasavvurlar 41, 107; ~ tecrübe 64; ~ değerler 66; ~ dünya 47; ~ eylem 66; ~ hissiyat (religiöse Gemüt) 53; ~, siyasal kuruntularla perdelenmiş sömürü 84; ~ tasavvurlara karşı savaş 124; ~ tin 49
doğa 22, 75, 117; ~ biliminin ilerlemesinin asıl itici gücü 77; ~ güçlerinin kişileştirilmesi 59; ~nın etkileri (Naturwirkungen) 21; ~nın kültürlenmesi 22; ~nın ürünleri (Naturprodukte), 21; ~ayı insan amaçları ve istekleri için uygun hâle sokmanın aracı hâline getirme 22
Doğu Almanyalı entelektüel çevreler 16
düşünce ve varlık arasındaki ilişki 55

E

ebedî hakikat 32
egoizm 20
eğitim bütçesi 82
Ekim Devrimi 119
ekonomi: ~nin belirleyiciliği 79; ~nin belirleyiciliğine yapılan abartılı vurgu 79
ekonomik üretim koşulları 71
Eliade, Mircea 64, 65, 66, 67
Enkimdu 58
Eski Mezopotamya halkı 57
Evans-Pritchard 107, 108
evveli: ~ halk 61; ~ Hristiyanlar 90; ~i insan 56, 62; ~ topluluklar 61; ~ toplumlar 104

F

felsefe 4, 7, 16, 20, 21, 32, 53, 127; ~ tarihi 11, 43; ~ tarihinin büyük etki yaratan filozofları 43; Alman ~ eleştirisi 49
fetiş 104
fetişizm 104, 105, 106
Fetscher, Iring 113
Feuerbach, Ludwig 15, 47, 55, 59, 63, 70, 88, 92, 128, 129, 130, 132
Feuerbach: ~'in din ile kalp arasında kurduğu bağlantı 35; ~'in din eleştirisi 26, 111; ~'in idealist insan anlayışı 98
Feuerbachçı din felsefesi 121, 126
fizik 38
fizyoloji 38
Frank, Sebastian 99

Fransız: ~ klişeciliği (Phrasenwessen) 116; ~ sosyalistler 116
Frazer, James G. 50, 56, 57, 58, 59, 62, 63
Freud 59, 130
Fromm 73

G

Gattungswesen 34
Gelenek 93
Genç Hegelciler 18, 19
gökyüzünün eleştirisini, yeryüzünün eleştirisine dönüştürmek 46
Gramsci 23, 81

H

hakiki: ~ dünya 47; ~ özgürlük 30; ~ varlık 26; mevcut ~ hayat ilişkileri 47
halk: ~ı ahlaki araçlarla kontrol altında tutmak 92; ~ın ahyonu 90, 95, 106, 127
Harari, Yuval Noah 68
hayalgücünün iktidarı 31
Hegel 14, 17, 18, 20, 21, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 70, 71, 73, 86, 94, 100, 121, 130
Helvetius 95
Hephaistos 67
Herwegh 17
Herzen 15
Hess, Moses 18
Heuer 45, 71, 72, 80, 119, 130
Holbach 95
Hristiyanlık 17, 19, 24, 27, 33, 37, 39, 40, 49, 64, 68, 83, 84, 86, 87, 88, 91, 100, 107, 114, 115; ~in sosyal ilkeleri 83, 84; ~ eleştirisi 19
hukuk 45, 70, 93, 94; ~ ilişkileri 70
Humeyni 90
Hüsser, Heinz 23, 39

İ

iç çekiş 99
idealizm 89, 125, 127
ideolojiler 55, 60
ilahiyatın eleştirisi 101
ilk Hristiyanlar 86
ilk tanrılar 59
ilu 58
inanç ve vicdan özgürlüğü 30
Inanna 58
İncil 19
İngiliz burjuvazisi 82, 91, 92

- İngiliz Sosyalist Partisi 112
 insan: ~ bedeninin kendi örgütlenişi 51;
 ~ emeğinin toplumsal karakteri 104;
 ~ sevgisi 37; ~ın özü 25, 42, 43, 44,
 48, 52, 53; ~ın tarihsel serüveninin
 gelişimi 49
 insanbiçimci (antropomorfis) Tanrı an-
 layışı 43
 insanbiçimcilik (antropomorfizm) 57
 insanlığın çocukluk dönemi 23
 irade (Wille) 34
 İran Devrimi 90
 İranlılar 87
 İslam 12, 73, 87, 88, 90, 91
 İslami hareketler 90
 işçi: ~ sendikaları 82; ~ sınıfı 91; ~ sınıfı-
 nın eylemi 81; ~ sosyalizmi 91
 İşkur 58
- J
 Jaeschke, Walter 26
- K
 kadınlar 65
 kapitalizm 75
 Keiler, Peter 20, 21, 130
 Kilise 119
 kişilsizlik 38
 klasik özcü düşünce 40
 komünizm 20, 114, 115
 korku 30, 31, 32
 kozmik din 66
 Kramer, Samuel Noah 57, 58
 Ksenophanes 43
 Kula 58
 Kurtuluş: ~ teologları 90; ~ teologları-
 nın devrimci idealizmi 89; ~ Teolojisi
 88, 89, 96, 127
 kutsal 66
 kültür 29, 61
- L
 Latin Amerika'da devrimci güçleri des-
 tekleyen dini çevreler 88
 Lenin 16, 69, 95, 119, 127, 131, 132
 Liebknecht 75
 Ling 124
 Löwy, Michael 88, 89, 90, 91, 96, 127,
 131
- M
 maddecilik 89; ~ ile idealizm arasında
 çelişki 89
 maddi: ~ üretim süreci 118; ~ yaşam
 koşulları 63
 Malinowski 56, 61, 62
 Marcuse 73
 Marki de Sade 95
 Marksist: ~ din analizi 81, 94, 106; ~
 felsefe 50
 Marksizm 16, 20, 21, 73, 131; ~in 'ka-
 tegorik imperatifi' 100, 126
 materyalizm 125
 Meslier, Jean 125
 meta: ~ dünyasının mistisizmi 107; ~ fe-
 tişizmi 67, 107; ~ tahlili 103; ~ formu
 104; ~ların fetiş karakteri 103, 104
 metafizik 12, 23, 26, 39, 40, 43, 44, 55,
 67, 102, 103, 121, 122, 124, 127; ~
 materyalist din felsefesi 122
 metalürji 66
 Mezopotamya 57
 Mısırlılar 87
 Miranda 124
 mitolojiler 63, 66
 Morgan, Lewis Henry 52
 Morris, Brian 73, 88, 107, 111, 124, 132
- N
 nesnenin varlığı 40
 Nin-edinna (Bozkırın Hanımı) 58
 Nin-kilim (Küçük Kemirgenlerin Hanı-
 mı) 58
 Nin-zadim 58
 Nisaba 58
- O
 olmak 24
 Ortaçağ 86
 Ortodoks kilise 119
- Ö
 ölümsüzlük 19, 34, 35, 36, 59; ~ isteği
 36; ~ ve aşkınlık düşüncesi 19, 34
 Ömer Muhtar 109
 özgür politik kurumlar 30
 özne ve yüklem arasındaki ayrım ve öz-
 deşlik 24
- P
 Panasiuk, Ryszard 23, 132
 papazlar 85
 Persler 117
 Pietisleri 18
 politik: ~ mücadele 46; ~ özgürlük 30
 politikanın eleştirisi 101

- proletarya 84
Protestanlık 19
Proudhon 95, 116, 131
Prusya 18, 83
- R
- rahipler 85
Rehmann, Jan 99, 100, 104, 106, 127, 132
Roma İmparatorluğu 64, 86
Romalılar 117
Ruge 17, 18, 24, 110, 112, 132
ruhun ölümsüzlüğü 58, 59
Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmesi 90
- S
- Sartre 73
Schmidt, Alfred 20, 130
Schuffenhauer, Werner 21, 23, 39, 130
Schweitzer, J. B. 116, 131
Sen Paulus 99
Senusiye 107, 108, 109
seremoniler 87
sevgi 35
sınıf: ~ çıkarları 18; ~ egemenliği 84; -lı toplumlarda dinin rolü 94
sivil toplum (bürgerliche Gesellschaft) 71
sonsuz yaşam 36
sonsuzluk: ~ algısı 34; ~ fikri 34
Sosyal Demokrat İşçi Partisi 17
Sosyalist ilkeler 110
sosyalist politika 110
sosyalistler 82, 86, 91, 127
sosyalizm 90, 91
Sovyetler Birliği 12, 16
soyutlama ilkesi 51
sönümlenmek 118
Spinoza 32, 81
Stalinist aygıtının antidemokratik, düzenbaz ve dalavereci pratikleri 89
- Ş
- Şeriatı, Ali 96
şeyleşme 104
- T
- Tanrı: ~ idesi 34; ~nın sıfatları 25, 26, 27; ~ sevgisi 37; ~ ve insan 27
- tarım: ~ hayvanlarının evcilleştirilmesi 70; ~in keşfi 66; ~ kültürleri 66
tarih 29, 74, 76; ~ öncesi dönemin henüz gelişmemiş ekonomik düzeyi 76
teoloji 17
teolojik sorunlar 48
toplayıcı ve avcı yaşam tarzı 70
toprak 65
totemizm 62
Trobriandlılar 56, 61
Tschernyschewski 15
Tugendhat, Ernst 51
Tuker 124
Turner 73
tür varlığı (Gattungswesen) 34
Tylor, Eduart B. 59, 61
- U
- üretim biçimleri 107
üstyapı 70, 71, 72, 75, 78, 79, 80, 107; ~ tartışması 70
- V
- varolmak 24
Vedalar 117
vergi 85, 116
Voltaire 95
- W
- Weckerth, Christine 20
Weitling, Wilhelm 18, 21
Wund, W. 59
- Y
- yabancılaşma 106
Yahudi(ler) 68, 87; ~ dini 69
Yahudilik 68, 107
yapı: ~nın belirleyiciliği 77, 80; ~ ve üst-yapı arasındaki bağ 72
yeryüzü ailesi 113
yönetici sınıfın çıkarları 88
Yunanlar 117
yürek 34
- Z
- zaman ve mekân 35
zoon politikon 98